

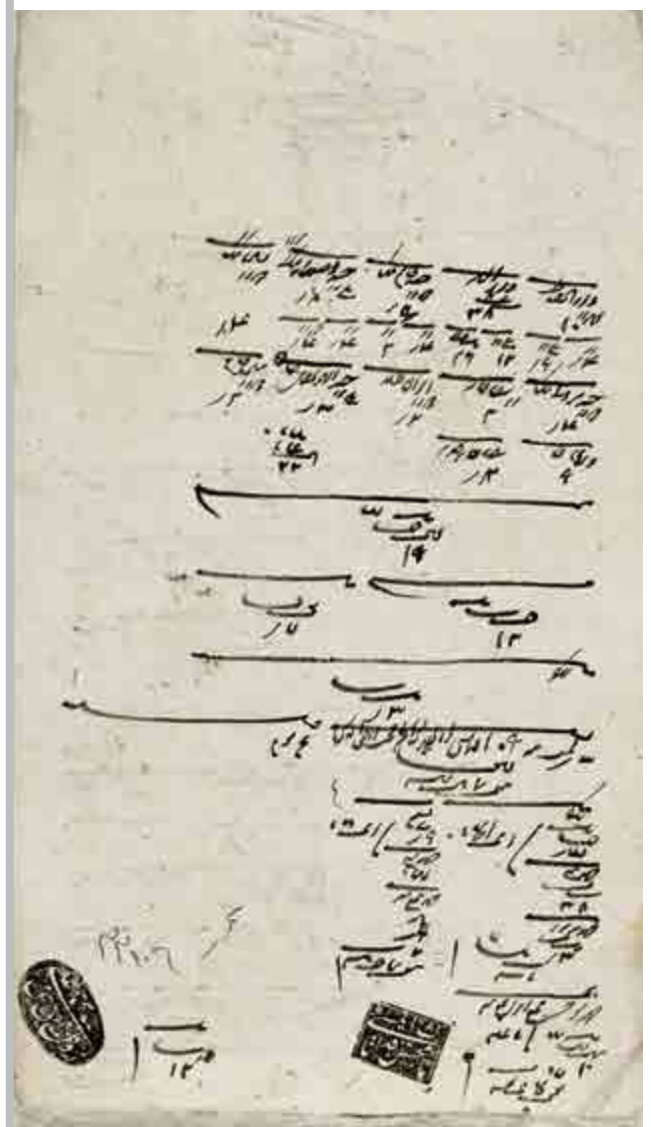
بررسی اسناد تعمیرات گنبد ایک میرزا و میرولی بیک با تکیه بر دوره افشاریه

اعظم نظرکرده*

چکیده

برای شناخت تاریخ تشکیلات معماری حرم و اماکن متبرکه رضوی، بهترین منبع، مطالعه اسناد مربوط به دوره‌های مختلف تاریخی در این باب است. از جمله این اسناد بااهمیت و منحصر به فرد، اسناد مربوط به معماری و تعمیرات آستان قدس رضوی است که در سازمان مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها نگهداری می‌شود. هدف از انجام این پژوهش معرفی اسناد موجود در زمینه تعمیر، مکان دقیق و خصوصیات گنبد‌های ایک‌میرزا و میرولی بیک و تحولات آنهاست. مطلبی که ممکن است در منابع و مآخذ دیگر کمتر به آنها پرداخته شده باشد. باتوجه به این‌که در سازمان مزبور بیشترین تعداد سند مرتبط با معماری یک مجموعه عظیم مذهبی مثل حرم مطهر و به‌صورت منسجم در سه دوره تاریخی متوالی و طولانی وجود دارد لزوم انجام این‌گونه تحقیقات دوچندان می‌گردد.

این اسناد به لحاظ پرداختن به هزینه‌های انجام شده، نوع تعمیرات و مصالح به‌کاررفته ارزش فراوانی دارد. در این مقاله با توجه به اسناد موجود که شامل دفاتر اوارجه، توجیهات و مقررات و صورت‌های جمع و خرج بود، اطلاعاتی باارزش در زمینه‌های پرداخت مواجب و اجرت به کارکنان تعمیرات، نوع تعمیرات انجام‌شده، محل تأمین هزینه‌ها و مصالح به‌کاررفته به‌دست آمد. نکته بسیار مهم و درخور توجه درهه اسناد مربوط به گنبد‌های ایک‌میرزا و میرولی بیک وجود نقاشی‌ها و تزیینات زیبای آن است که عمدتاً توسط اسماعیل بیک و محمدجعفر حسینی، نقاشان مطرح دوره افشاریه، انجام شده است. کلیدواژه: گنبد ایک‌میرزا، گنبد میرولی بیک، تعمیر، اسناد، دوره افشاریه.

* کارشناس نمایه‌سازی اسناد مرکز اسناد آستان قدس رضوی
nazarkardeh87@yahoo.com

مقدمه

در مجموعه حرم مطهر که جامع‌ترین و زیباترین مجموعه معماری جهان اسلام به شمار می‌رود، علاوه بر وجهه معنوی ارزشمند، از تمام هنرهای معماری، کاشی‌کاری، آینه‌کاری، گچ‌بری، خوشنویسی، خاتم، منبت، معرق و سنگ‌تراشی بهره گرفته شده و شامل فضای اصلی زیر گنبد (مقبره)، صحن‌ها و ده‌ها فضا و عنصر معماری است. در این مجموعه عظیم و گرانبها گنبد‌ها مشخص‌ترین نمادها هستند. به جز گنبد طلا که بر مقبره مطهر و روضه منوره قرار گرفته، چندین گنبد در اماکن متبرکه خودنمایی می‌کنند که معمولاً بر مزار یکی از بزرگان، وزرا یا عارفان بنام ساخته شده است؛ از این جمله است گنبد الله‌وردی‌خان بر مزار الله‌وردی‌خان، وزیر دانشمند دربار صفوی؛ گنبد حاتم‌بیک بر مزار حاتم‌خان اردوبادی، سردار صفوی و گنبد مزار پیر پالاندوز بر مزار شیخ‌محمدعارف، معروف به پیرپالاندوز. البته در اسناد موجود در آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی از دو گنبد دیگر به نام‌های گنبد ایک‌میرزا (یک‌میرزا) و گنبد میرولی بیک نیز نام برده شده است که امروزه اثری از آنها نیست. در این پژوهش سعی بر آن داریم تا اسناد مربوط به این دو گنبد را بررسی کنیم.

برای شناخت تاریخ معماری این دو گنبد در مجموعه اماکن متبرکه، بهترین منبع، مطالعه اسناد مربوط به آنهاست. از جمله این اسناد بااهمیت و منحصر به فرد، اسناد معماری و تعمیرات آستان قدس رضوی است که در بخش مدیریت اسناد و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. هدف از انجام این پژوهش، معرفی اسناد موجود در زمینه تعمیر این دو مکان است. مطلبی که ممکن است در منابع و مآخذ دیگر کمتر به آنها پرداخته شده باشد. با توجه به این‌که در سازمان مزبور بیشترین تعداد سند مرتبط با معماری این گنبد‌ها وجود دارد، لزوم انجام این پژوهش دوچندان می‌گردد.

در روزنامه سفر خراسان، نوشته علی‌نقی حکیم‌الممالک، درباره اماکن مشهد، مطالب مفیدی یافت می‌شود که از جمله به گنبد ایک‌میرزا نیز اشاره مختصری کرده است. در کتاب *تاریخ آستان قدس* (سال چاپ ۱۳۴۸)، علی مؤتمن به تاریخچه

مکان‌های مختلف حرم رضوی از جمله رواق‌ها، صحن‌ها، دارالشفاء، مهمان‌سرا و... تا دوره معاصر به‌خوبی پرداخته است. وی به تحولات مکانی از دوره صفویه به بعد به‌خوبی اشاره کرده است ولی در آن سخنی از اسناد مربوط به این تحولات به میان نیامده است. درباره گنبد‌های ایک‌میرزا و میرولی بیک اشاره بسیار مختصری با عنوان راهروکشیک‌خانه به این مکان شده است. محمد احتشام کاویانیان در *شمس‌الشموس* (سال چاپ ۱۳۵۰) مطالب مفصل‌تری از مؤتمن درباره اماکن مختلف حرم رضوی دارد. در مورد این دو گنبد توضیحاتی درباره کتیبه‌های موجود در این قسمت و همچنین موقعیت جغرافیایی آن به چشم می‌خورد؛ اما مقالاتی که در باب معماری حرم مطهر رضوی نگاشته شده‌اند یا از این دو گنبد مطلبی در آنها یافت نمی‌شود یا مطالب آنها بر اساس اسناد نیست. مقالات و پژوهش‌های پراکنده در باب ابنیه آستان قدس و اماکن متبرکه رضوی فراوان است جز اینکه در معدودی از آنها نشانه‌ای از اسناد یافت می‌شود و متأسفانه در هیچ‌کدام اشاره‌ای به گنبد‌های مد نظر در این پژوهش نشده است. اما اسناد منسجم و منحصر به فرد آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی این کمبود را جبران می‌کند و این اثر را که حاصل مطالعه و بررسی آن مجموعه از اسناد است به پژوهشگران علاقه‌مند ارائه می‌دهد.

لازم به یادآوری است که در بازخوانی اسناد در دوره افشاریه که اصطلاحات نقاشی هندی به دربار و آستان قدس ورود یافته، مشکلات زیادی وجود داشت، از جمله این‌که به دلایل مختلفی مثل از بین رفتن قسمت‌های زیادی از این اسناد در اثر آفت‌زدگی و رطوبت و خوردگی سند و نبود معنای بعضی از اصطلاحات در هیچ منبع و فرهنگ لغتی، نگارنده ناگزیر به ایجاد ارتباط و پرس‌وجو از معماران قدیمی حرم بود.

در مجموعه آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی ۴۸ سند درباره گنبد ایک‌میرزا و میرولی بیک وجود دارد که قدیمی‌ترین آنها مربوط به سال ۱۰۶۷ق است. در این مجموعه که انواع اسناد از جمله دفتر توجیهات، اوارجه، استیفانامچه، فرد، روزنامهچه و صورت جمع و خرج وجود دارد، عمده موضوعات مطرح‌شده درباره این دو گنبد، تعمیرات و تأمین هزینه‌های کاشی‌کاری و نقاشی آنها است.

آخرین سند مربوط به سال ۱۱۷۸ق است و بعد از آن در اسناد موجود نامی از این دو گنبد نیامده است.

گنبد اپک میرزا و میرولی بیک

محمد محسن میرزا، مشهور به گُپک میرزا یا اُپک میرزا، از فرزندان سلطان حسین بایقرا تیموری بود. او از سال ۹۰۶ق در حدود مشهد، نسا و ایبورد حکمرانی کرد و در سال ۹۱۳ق پس از جدال با ازبکان در نزدیکی مشهد کشته شد (خواند میر، ج ۴، ص ۳۸۹؛ سیدی، ص ۸۲ و ۸۳) و احتمالاً این بنا به نام اوست. کتیبه سنگی نصب شده در داخل موزه قرآن را که حاوی نام‌ها و القاب برخی رجال تیموری است، مربوط به همین بنا می‌دانند (دیشیدی).

در متون تاریخی، خبری از آن نیست مگر در یکی از نسخه‌های خلاصه‌التواریخ که دفن یکی از رجال را در سدهٔ دهم هجری گزارش کرده است (منشی قمی، ۱۳۵۹، ج ۲، ص ۹۸۱). در اسناد تاریخی حرم مطهر نیز تنها میان سال‌های ۱۱۵۴ تا ۱۱۶۱ق نام وی دیده می‌شود. در دورهٔ قاجار و پهلوی چون راه رسیدن به کشیک‌خانهٔ واقع در پایین پا (ساخته شده در ۱۱۱۱ق، سند ۳/۳۲۲۸۷) از آن می‌گذشت، به نام راهروی کشیک‌خانه یا گنبد راهروی کشیک‌خانه مشهور بود. اعتمادالسلطنه آن را به صورت اصلی «گنبد کپک میرزا» آورده و شمار کمی به‌صورت «گنبد اپک میرزا» (از جمله اعتمادالسلطنه، ج ۳، ص ۱۵۴۵؛ مؤمن، ص ۱۶۲؛ فیض، ص ۳۴۰) و «گنبد اپک بیک» (احتشام کاویانیان، ص ۱۳۶) به آن اشاره کرده‌اند. گنبد اپک میرزا بنایی بود مستطیل یا تقریباً چلیپایی شکل با طول ۱۲ و عرض ۸ متر که چهار شاه‌نشین بزرگ داشت. این بنا از شمال به گنبد حاتم‌خانی، از غرب به دارالحفاظ، از شرق به راهرو شمال کشیک‌خانه و از جنوب به تحویل‌خانهٔ حرم مطهر ارتباط داشت (فیض، ۱۳۲۲، ص ۳۴۰).

اسناد تعمیرات حرم نشان می‌دهد تا پیش از تغییرات بنا در دورهٔ قاجار و پهلوی، نمای ساقهٔ گنبد از سنگ بوده و پنجره داشته است (سند ۱۱/۳۵۷۲۰). تزیینات داخل بنا مقرنس‌کاری در زیر سقف و کاربردی و کتیبه در پایین مقرنس‌ها و فیل‌گوش‌ها بوده است. این کاربردی‌ها و کتیبه‌های گچی با آرایه‌های گیاهی الوان به رنگ‌های سبز و شنگرف و لاجورد نقاشی شده بوده که تا پیش از آینه‌کاری دورهٔ قاجار برقرار بوده است (اسناد ۱/۳۷۱۷۶ و ۵/۳۷۱۴۹).

مطابق آخرین گزارش‌ها پیش از خرابی بنا، کف و ازارهٔ آن سنگ سادهٔ سیاه و بالای آن ردیفی از کتیبهٔ سنگی نستعلیق به خط میرزاآقاخان خوشنویس از اشعار صبوری قرار گرفته بود و بالای آن تمام دیوار بنا آینه‌کاری بود که رکن‌الدوله متولی باشی در سال ۱۳۰۶ق آن را انجام داده بود (فیض، ۱۳۲۲، ص ۳۴۰). در سال ۱۳۴۶ش این رواق تخریب و به رواق دارالسلام که پیش‌تر از تغییر تحویل‌خانه ساخته شده بود، منضم شد (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۷۲).

در حرم مطهر رضوی رواقی به نام اُپک میرزا به‌صورت تقریباً هشت‌ضلعی وجود داشت که این رواق از طرف شمال به یک رواق کوچک‌تر به نام راهروی کشیک‌خانه یا تحویل‌خانه منتهی می‌شد. رواق اپک میرزا علاوه بر گنبد حاتم‌خانی از طرف غرب به رواق دارالحفاظ و از شرق به حجره‌های مدرسه علی‌نقی میرزا (دارالذکر فعلی) و از طرف قبله به مسجد گوهرشاد ارتباط داشت. در واقع این رواق مدخل تشریف به حرم مطهر از طرف مدرسه و همچنین از طرف شبستان گرم مسجد گوهرشاد بود.^۱ نام رواق راهرو کشیک‌خانه در بعضی از تواریخ، گنبد اُپک میرزا ذکر شده ولی معلوم نیست وجه تسمیهٔ آن به چه علت بوده و چرا در آستان قدس به این نام شهرت داشته است. حکیم‌الممالک در روزنامهٔ سفرخراسان می‌نویسد: «میانۀ مشرق و جنوب مدرسهٔ علی‌نقی میرزا که در او میرزا علی‌رضای مستوفی، مهمانخانه محقری ساخته است و درحقیقت این مدرسه در حال حاضر حیاط کشیک‌خانه است در پهلوی آن کشیک‌خانه خدام و قهوه‌خانه و راهرو کشیک‌خانه معروف به گنبد اوپک میرزا و خزانه مبارکه در آن از دارالحفاظ است. سمت میان جنوب و مغرب تحویل‌خانه منقولات و تحویل‌خانه فراشان که در هر دو از دارالحفاظ است.»^۲

مشخصات بنای گنبد اُپک میرزا

رواق گنبد اپک میرزا در شرق دارالحفاظ و جنوب گنبد حاتم‌خانی و شمال دارالسلام واقع شده بود. این بنا شرقی‌غربی بوده، به طول هشت متر و عرض هفت متر. کف آن با سنگ مرمر زیبا فرش شده بود و در بالای سنگ‌های ازارهٔ بنا با یک‌مترونیم ارتفاع، کتیبهٔ سنگی با عرض چهل سانتی‌متر به خط نستعلیق، اشعاری از مرحوم صبوری، ملک‌الشعراى آستان قدس (پدر مرحوم

محمدتقی ملک‌الشعراى بهار) وجود داشت. از بالای کتیبهٔ مزبور، دیوارها و سقف توسط محمدتقی میرزا رکن‌الدوله، متولی باشی آستان قدس و استاندار خراسان آینه‌کاری شده بود. این رواق از سمت غربی به‌وسیلهٔ در نقرهٔ بزرگی به دارالحفاظ و از جنوب به سمت دری به دارالسلام و از طرف شرق به‌وسیلهٔ درگاه و در بزرگ نقره به دارالسرور و دارالعزّه و مدرسهٔ علی‌نقی میرزا (دارالذکر فعلی) منتهی می‌شد. از گوشه غربی دیوار شمالی در کوچکی از چوب شمشاد و منبت کاری شده به گنبد حاتم‌خانی مفتوح بود که ارزش آن کمتر از نقره نبود اما در مزبور برداشته شد و درگاه آن وسیع گردید و نیز درگاه بزرگ دیگری هم به گنبد حاتم‌خانی باز شد که رفت و آمد زوار به‌راحتی صورت گیرد.^۳ این گنبد در سال ۱۳۴۶ش از نظر بنا دگرگون گردیده و اینک ضمیمهٔ رواق دارالسلام شده است.^۴

در نقرهٔ بین گنبد اپک میرزا و راهروی دارالسرور، با ۳ متر طول و ۲/۴۰ متر عرض، نقوش و خطوط زیادی داشت و از قراضهٔ نقره‌های آستانه در سال ۱۳۱۹ق ساخته شده بود. داخل ترنج‌های روی در کتیبه‌هایی به خط ثلث و نستعلیق بدین شرح نوشته شده است: «سلامٌ علیکم طِبْتُمْ فادخلوها خالدین» (بخشی از آیهٔ ۷۳ سورهٔ زمر) و «سلامٌ علیکم بما صَبَرْتُمْ فینعم عقبی الدار» (آیهٔ ۲۴ سورهٔ رعد) و بر ترنج وسط نیز به همان خط نوشته است: «قال الله تعالی ادخل الذین امنوا و عملوا الصالحات جنات تجری من تحتها الانهار خالدین فیها باذن ربهم تحیتهم فیها سلام» (آیهٔ ۲۲ سورهٔ ابراهیم) و در زیر آن با خط ریز نوشته: «حرره الاثم نصرالله الخادم» و بر ترنج وسط لنگهٔ دیگر مرقوم گردیده: «قال الرضا صلوات‌الله علیه من زارنی فی تلك البقعه کان کمن زار رسول ... کتب الله له ثواب الف حجه مبروره و عمره مقبوله» و بر ترنج کوچک زیر به خط نستعلیق مسطور است «بلی و اهتمام جاروب کش آستان معدل السلطان ۱۳۲۰» (مؤمن، ۱۳۵۹، ص ۱۱۲).^۵

گنبد میرولی بیک

در نقشهٔ ثبت شده در کتاب *مطلع الشمس* از حرم مطهر مکانی در حدفاصل مسجد بالاسر و صفة پشت‌سر با نام «محمدولی میرزا» جامایی شده که به نام «گنبد مزار ولی‌خان» هم مشهور بوده و در دورهٔ قاجار، از مزارات قدیمی حرم مطهر شمرده می‌شده است (سازمان کتابخانه‌ها ...، سند ۱۳۰۷؛ حکیم

الممالک، ص ۱۹۴). در همین دوره محمدولی میرزا، پسر فتحعلی شاه و حاکم خراسان نیز در این محل دفن شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۶، ج ۲، ص ۳۹۱). بنا به اظهار سدیدالسلطنه وی در زمان حیاتش در مسجد بالاسر و اطراف آن اقدامات عمرانی انجام داد (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲، ص ۲۳۱) و در صفةٔ میان مسجد بالاسر و مسجد پشت سر دفن شد (موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳، ص ۱۱۲). با توجه به این شواهد، به نظر می‌رسد چنانچه این محل گنبد میرولی بیک بوده شاید اقدامات عمرانی و دفن «محمدولی میرزا» در این مکان باعث تغییر نام و شهرت آن به گنبد مزار ولی‌خان شده است. این محل فضایی صفة‌مانند به طول و عرض تقریبی ۲×۳ متر واقع در شمال غربی بقعهٔ مطهر، میان مسجد بالاسر و مسجد پشت سر است که با تغییرات کالبدی حرم در دورهٔ قاجار تا جمهوری اسلامی هم اکنون در محدودهٔ مسجد بالاسر و رواق دارالشکر قرار گرفته است. (ثواقب، ۱۳۹۱، ص ۳۶۱)^۶

ارزش‌های اطلاعاتی اسناد

اسناد بررسی شده در این پژوهش شامل دفاتر توجیهات، اوارجه، روزنامه‌چه و فرد هستند که بعد از معرفی هریک از این دفاتر، به نکات درخور توجه در رابطه با این پژوهش اشاره خواهیم کرد:

در دفاتر توجیهات آستان قدس همهٔ هزینه‌ها ثبت و ضبط و گاه پرداخت مواجب و محل پرداخت آن نیز می‌آمده مثل پرداخت مواجب معماران، فَعَله، بنا، نقاش، کاشی‌کار، کاشی‌پز، آجرپز، آجرکار و... در این دفاتر به تمام هزینه‌های مربوط به تعمیرات کلی و جزئی و پرداخت اجرت و دستمزدها اشاره شده است. به عنوان مثال تعمیرات نقاشی این گنبد در ربیع‌الاول ۱۱۶۰ق توسط اسماعیل‌بیک نقاش و طی استیفانامچه‌ای در دفتر توجیهات صورت گرفته است که علاوه بر فیل‌گوش‌ها و شمسه و ترنج، کتیبه‌های آن نیز مرمت شده است. هزینه‌های انجام‌شده در این سند ۸۹۵ نادری و ۲۷۵ دینار است که مبلغ درخور توجهی در زمان مزبور بوده است.^۷

«اوارجه» به معنی دفتر ثبت یا دفتر هزینه و درآمد است. در دفاتر اوارجه مربوط به تعمیرات که اغلب هم تعمیر و هم ساخت و ساز اماکن متبرکه را دربرمی‌گیرد، چگونگی پرداخت اجرت و دستمزدها، خرید مصالح ساختمانی و مکان‌های انجام تعمیرات

به‌صورت تفکیک‌شده از هم آمده است. در دفتر اوارجه‌ای که به سال ۱۱۶۰ق توسط محمدحسین، صاحب‌جمع شماعی‌خانه، تحویل گرفته شده و در قسمت‌های مختلف هزینه شده است، برای گنبد اپک‌میرزا و میرولی‌بیک شمع، موم، بیه و شمع بیه خریداری شده و قیمت آن‌ها طی تسعیرنامه‌های توسط داروغه بازار و محتسب ارض اقدس (مشهد) تأیید شده است.^۹

«روزنامه‌چه» عنوان دفاتری است که در آن تمام محاسبات به‌صورت روزانه ثبت و نوشته می‌شد. در دفاتر روزنامه‌چه گزارش صورت جمع و خرج یا هزینه‌های تعمیرات و ساخت و ساز در حرم و اماکن متبرکه روز به روز تنظیم می‌شد و سپس به‌صورت ماهانه تقسیم بندی می‌گردید. عمده موضوعات مطرح‌شده در آن، تعمیرات است. در دفتر روزنامه‌های که به سال ۱۱۶۱ق تنظیم شده هزینه‌های روشنایی و سوخت گنبد اپک‌میرزا و میرولی‌بیک به محمدحسین، صاحب‌جمع شماعی‌خانه، تحویل گردیده تا در مکان مزبور استفاده شود.^{۱۰}

«فرد» در اسناد آستان قدس تحت عنوان صورت جمع و خرج یا مجمل جمع و خرج آستانه مقدسه آمده است. در اسنادی که به فرد مشهورند و اغلب به‌صورت برگه‌های مفرد که تمام هزینه‌ها در همان يك برگ نوشته می‌شد و ارتباط خاصی با اسناد دیگر نداشت، به‌طور معمول هزینه‌های مربوط به تعمیرات جزئی نقاط مختلف حرم آمده است که عمده این تعمیرات، گچ‌کاری، کاشی‌کاری، تعویض کاشی‌های شکسته و کهنه با کاشی‌های نو و مرمت کتیبه‌های آسیب‌دیده است. در یکی از این اسناد بابت گچ‌کاری و سنگ‌فرش نمودن گنبد اپک‌میرزا ۲۰ نادری جهت خرید مصالح و پرداخت اجرت سنگ‌تراش و بنا هزینه شده است.^{۱۱}

«استیفانامچه» قرارداد مقاطعه‌کاری انجام تعمیرات مربوط به اماکن متبرکه رضوی و مسجد گوهرشاد بود که چون هزینه‌های آن باید در دفتراستیفا ثبت و ضبط می‌شد و مستوفی سرکار آستانه آن را مهر و تأیید می‌کرد و در ضمن تمام جزئیات مربوط به تعمیر یا ساخت و ساز در آن ذکر می‌شد به استیفانامچه معروف بود. در استیفانامچه‌هایی که مربوط به گنبد‌های اپک‌میرزا و میرولی‌بیک است به‌طور معمول محمدابراهیم معمار و اسماعیل‌بیک، نقاش

آستانه مقدسه، هزینه‌ها را برآورد کرده به تأیید ناظر سرکار رسانده است، سپس جهت پرداخت نهایی هزینه‌های آن، به حضور متولی‌باشی آستان‌قدس رسیده و با مهر وی این هزینه‌ها از محل درآمد‌های موقوفات پرداخت شده است. در استیفانامچه‌ای که به سال ۱۱۵۸ق جهت نقاشی قسمت‌های مختلف حرم با اسماعیل‌بیک نقاش، از طرف ناظر سرکار فیض آثار و به مهر متولی‌باشی آستانه تنظیم شده، هزینه نقاشی شمسه میان سرسرا و کتیبه‌های زیر جایگاه طاق‌های گنبد میرولی‌بیک به مبلغ ۸۴۸ نادری و ۴۰۰ دینار برآورد شده است. همچنین سرسرای گنبد اپک‌میرزا به طرح ختایی نقاشی شده که ۲۰ نادری هزینه در بر داشته است.^{۱۲}

نکته درخور توجه این است که در اسناد قبل و بعد از دوره زمانی معینی (۱۰۶۷-۱۱۷۸ق)، نامی از این دو گنبد یا هزینه‌های انجام‌شده در آن‌ها نیامده است. شاید به این دلیل که در دوره‌های بعد گنبد اپک‌میرزا تغییر نام داده و با نام راهرو کشیک‌خانه شناخته می‌شده و گنبد میرولی‌بیک ضمیمه دارالسایده گشته است و در ضمن هزینه‌های این دو مکان، شامل این دو گنبد نیز شده است. به هر حال در اسناد دوره قاجار دیگر هیچ نامی از این دو مکان یافت نمی‌شود. اما درباره قبل از این دوران نیز موضوع درخور توجهی در اسناد به چشم نمی‌خورد که این دو گنبد با چه نام‌ها و یا اسامی خاص دیگری شناخته می‌شدند و جالب‌تر این‌که به‌خصوص گنبد اپک‌میرزا مربوط به دوران تیموری است، اما در اسناد دوره صفویه فقط چند بار، آن هم کاملاً گذرا و کوتاه، نامی از آن برده شده است و این یک علامت سؤال بزرگ در اذهان ایجاد می‌کند.

از محتوای اسناد به چندین نکته مهم و باارزش دیگر می‌توان دست یافت که در ادامه بررسی می‌گردد:

- با توجه به این‌که در اسناد، مکان اصلی واقع شدن گنبد اپک‌میرزا بر روی راهروی کشیک‌خانه ذکرشده این‌طور به نظر می‌رسد که گنبد چندان بزرگی نبوده است؛ زیرا راهرو کشیک‌خانه یک محل کم‌عرض و طول است. بنابراین گنبدی هم که روی آن بنا بوده قاعدتاً گنبد کوچکی بوده است.^{۱۳}

- ازپرداخت اجرت به سنگ‌تراش ازاره‌های دورگنبد معلوم می‌شود که گنبد دارای ساقه سنگی بوده که نیاز به تعمیر پیدا کرده است. هم‌چنین در سند

آمده که به جهت سبک نمودن ازاره گنبد، بعضی از سنگ‌های آن را برداشته‌اند که این امر نشان می‌دهد گنبد چندان بزرگ نبوده که وجود سنگ‌های ازاره آن راسنگین می‌کرده و بر سقف و قسمت‌های دیگر فشار وارد می‌نموده است (سند ۳۵۷۲۰/۱۱).^{۱۴}

- خرید کاغذ و کرباس برای پنجره‌های کتابی دور گنبد که روبه بیرون باز می‌شده است (سند ۳۵۷۲۱/۱).^{۱۵}

- پرداخت قیمت فرش برای کف گنبد و راهرو آن نشان‌دهنده این مطلب است که محلی مفروش و برای نشستن زوار بوده است.^{۱۶}

- باتوجه به هزینه‌های انجام شده برای آن مانند خرید شمع و موم و پیه قندیل‌ها و شرفه‌ها جهت روشنایی، مشخص می‌شود که مکان وسیعی نبوده زیرا هزینه‌های تهیه سوخت آن نسبت به مکان‌های دیگر کمتر و تقریباً جزئی است.^{۱۷}

- سرسرای گنبد از داخل آجرکاری و پوشش بیرونی آن نیزکاشی‌کاری بوده است (سند ۳۵۶۷۹/۹).^{۱۸}

- اما نکته بسیار مهم و درخورتوجه در همه اسناد مربوط به گنبد‌های اپک‌میرزا و میرولی‌بیک، وجود نقاشی‌ها و تزیینات زیبای آن است که اغلب توسط اسماعیل‌بیک و محمدجعفر حسینی، نقاشان مطرح دوره افشاریه انجام شده است. اغلب طرح‌های به‌کاررفته در این نقاشی‌ها طرح‌های خطایی و اسلیمی و ترنج در شمسه‌ها، فیل‌گوش‌ها، رسمی‌بندی‌ها و مقرنس‌کاری‌های گنبد است که رنگ‌های بدیع سبز و سفید و زرد استفاده شده در آن با شنجرف و لاجوردی ترکیبی آسمانی به‌وجود آورده است. استاد جعفر کاشی‌کار نیز آستر و حاشیه‌های آن را با کاشی‌های گل‌تخت و فیروزه تزیین نموده است.^{۱۹}

- صورت جمع و خرج، استیفانامچه و روزنامه‌های مربوط به گنبد‌های اپک‌میرزا و میرولی‌بیک، بیشتر توسط آقامحمدابراهیم معمارباشی و آقا محمدمهدی مباشر دیوان برآورد هزینه و مهر شده، به تأیید ناظر آستان قدس رسیده و متولی‌باشی آستان قدس آن را مهر و امضا کرده است. رعایت سلسله‌مراتب اداری و نظم موجود در این اسناد نشان‌دهنده انضباط مورد تأکید مقامات آستان قدس است.

- نکته پایانی اینکه در اسناد تعمیرات دوره افشاریه، وجود اصطلاحات نقاشی هندی درخور تأمل است. با بررسی‌های انجام شده، احتمال این امر وجود دارد که غلبه سبک‌های هندی در نقاشی، تذهیب و هم‌چنین

تزیینات قسمت‌های مختلف اماکن متبرکه به این دلیل باشد که نادر پس از جنگ کرنال و فتح دهلی، هنگام بازگشت علاوه بر اشیای نفیس و جواهرات و... شماری از معماران، نجاران، خاتم‌بندان، درودگران و نقاشان را که در کسب خود یکتا بودند از هر صنف انتخاب کرده و خرج کافی به هریک داده و ایشان را روانه ایران و به‌خصوص پایتخت خود یعنی مشهد ساخته است.^{۲۰} به ظاهر نادر با این کار می‌خواسته توسط هنرمندانی که در زمینه‌های مختلف فعالیت داشتند نام خود را در مجموعه‌های معماری مختلف از جمله کاخ خورشید و حرم مطهر رضوی به ثبت برساند.^{۲۱} در دوره افشاریه گچ‌بری با نقاشی توأم شده و هنرمندان شمسه‌ها و فیل‌گوش‌های گچ‌بری‌شده زیبا را با هنرمندی نقاشی کرده و نقش‌های بدیعی را رقم زده‌اند.^{۲۲}

نتیجه‌گیری

در مجموعه آرشیو مدیریت امور اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی ۴۸ سند درباره گنبد اپک‌میرزا و میرولی‌بیک وجود داردکه قدیمی‌ترین آنها مربوط به سال ۱۰۶۷ق است. در این مجموعه که انواع اسناد از جمله دفتر توجیحات، اوارجه، استیفانامچه، فرد، روزنامه‌چه و صورت جمع و خرج وجود دارد، عمده موضوعات مطرح‌شده درباره این دو گنبد، تعمیرات و تأمین هزینه‌های کاشی‌کاری و نقاشی آنهاست. آخرین سند مربوط به سال ۱۱۷۸ق است و بعد از آن در اسناد نامی از این دو گنبد آورده نمی‌شود. شاید به این دلیل که در دوره‌های بعد گنبد اپک‌میرزا تغییر نام داده و با نام راهرو کشیک‌خانه شناخته می‌شده و گنبد میرولی‌بیک ضمیمه دارالشکر شده است. به هر حال در اسناد دوره قاجار دیگر هیچ نامی از این دو مکان یافت نمی‌شود. غلبه سبک‌های هندی در نقاشی، تذهیب و هم‌چنین تزیینات قسمت‌های مختلف این دو گنبد نشان‌دهنده ورود نقاشان خارجی به‌ویژه هندی در کار ساخت و ساز و معماری حرم مطهررضوی است. طرح‌های به‌کاررفته در این نقاشی‌ها طرح‌های خطایی و اسلیمی و ترنج در شمسه‌ها، فیل‌گوش‌ها، رسمی‌بندی‌ها و مقرنس‌کاری‌های گنبد است که با رنگ‌های سبز، سفید، زرد، شنجرف و لاجوردی تزیین شده است.

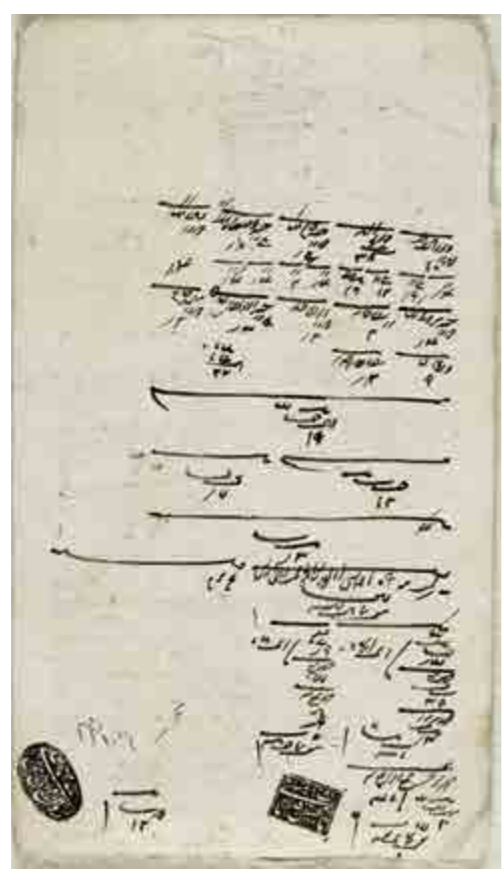
فعله	گچ	نچار	گچ	فعله	عن گچ	فعله	گچ
۱۵ نفر فی ۱۰۰ دینار	۳۰ خرکی فی ۵۰ دینار	نفر	۲ خرکی	۷۵ نفر فی ۱۰۰ دینار	۶۵ خرکی فی ۵۰ دینار	۱۵ نفر فی ۱۰۰ دینار	۱۰ خرکی
۳ نادری	۳ نادری	۳۰۰ دینار	۱۰۰ دینار	۱۵ نادری	۶ نادری و ۲۵۰ دینار	۳ نادری	۱ نادری
		فعله	تخته				
		۲ نفر	۸ عدد				
		۲۰۰ دینار	۱ نادری و ۳۰۰ دینار				
			چوب				
			۳ زرع				
			یک عدد				
			۲۰۰ دینار				

تتقیه ممر خلای صحن چاهجو	گچ کاری و زمین کشی اطاق جنب درب خیابان سفلا	زمین کشی صحن مقدس و ایوان عباسی	گچ کاری جنبد کپک میرزا مع کند و کوب و آستر
۱۵ نفر فی ۳۰۰ دینار		فعله	
۹ نادری	۳ نادری و ۳۰۰ دینار	۲۵ نفر فی ۱۰۰ دینار	۸۵ زرع
	اجرت—		۱۳ نادری و ۲۵۰ دینار
	مصلح		مصلح
	فعله		گچ
	۸ نفر		۵ خرکی فی ۵۰ دینار
	۱ نادری و ۳۰۰ دینار		۵ نادری
برداشتن خاکهای خیابان علیا که از اطاقهای تحتانی مطبخ و چاه خلا بیرون آورده بردند	تتقیه میان طاق جنبد کپک میرزا	حفر چاه خلای مطبخ	سنگ بخاری و غیره جهت اطاقهای مطبخ
۱۴ نادری و ۱۰۰ دینار	۷ نادری و ۱۵۰ دینار	۹ زرع	
مزد	اجرت		
	۳۵۰ دینار		
	فعله		
۳۵ نفر فی ۱۰۰ دینار	۴۵ رأس فی ۸۰ دینار	۷۰ قالب	۱۳۰ خرکی
۷ نادری	۳ نفر	دو خرکی	۵ عدد فی ۱۰۰ دینار
۷ نادری و ۱۰۰ دینار	۳۰۰ دینار	۲۵۰ دینار	۲ نادری و ۳۰۰ دینار
به تحویلداری حاجی مهدی		۳۶ تومان و ۱۵۰ دینار	
اجرت— و غیره		مصلح	
۳۶ نادری و ۱۰۰ دینار		۵ نادری و ۵۰ دینار	
اجرت	بهاء	گچ	آجر
۳۱ نادری و ۱۰۰ دینار	چوب		
۱۵ نادری و ۳۰۰ دینار	۸ نادری و ۳۰۰ دینار	۳ نادری	۲ نادری و ۵۰ دینار

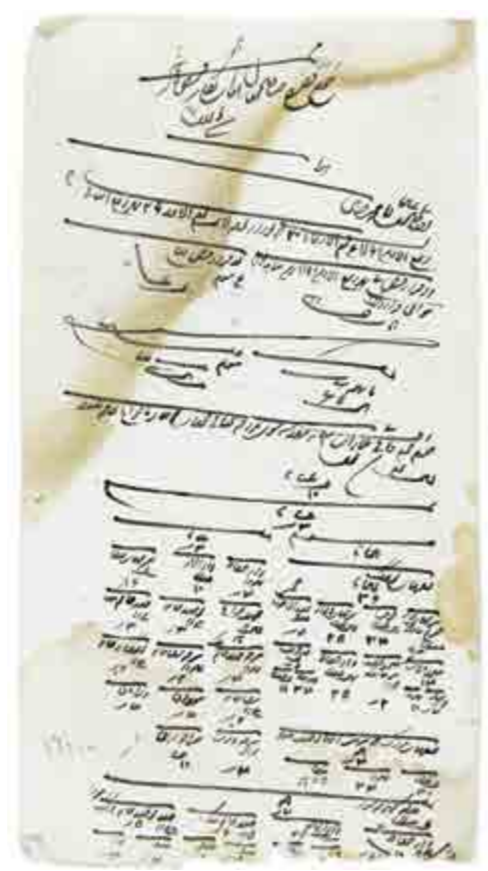
ساختن پستوی اطاق شماعی خانه و راهرو و غیره			
۱۸ نادری و ۱۵۰ دینار			
اجرت— و غیره	بهاء	نچار	تعمیر منجیق میان مسجد
۹ نادری و ۲۵۰ دینار	۸ نادری و ۳۰۰ دینار	نفر	۱ نادری
اجرت	مصلح	چوب	پرواز
۴ نادری و ۳۰۰ دینار	۵ نادری و ۵۰ دینار	۴ زرع	۱ نادری و ۳۰۰ دینار
		۱۱ عدد	سقط
		فی ۲۵۰ دینار	۸ عدد ۲۰۰ عدد
		۵ نادری و ۲۵۰ دینار	۱ نادری و ۲۰۰ دینار
		۱۰۰ دینار	

[حاشیه سمت چپ سند:]

شرح قبض آقامحمدباقر فراش حرم محترم و سرکار تعمیر آن که موازی دویست و بیست و یک دینار و دویست و پنجاه دینار به جهت بناییهای متفرق سرکار آستانه مقدسه به موجب تفضیل ضمن در معامله بارسئیل برای موجب اجرت فعله و بهای چوب و کاه و غیره قیمت آجر کهنه ۱۹۵ نادری و ۳۰۰ دینار ۲۵ نادری و ۲۵۰ دینار به معرفت و کلا و اجلاء عالی جاه متولی واصل و عاید کمترین محمدباقر فراش حرم محترم شد. محل مهر آقامحمدباقر

ادامه تصویر سند شماره ۲

تصویر سند شماره ۲

شماره اموالی سند ۳۲۱۰۰، پرداخت هزینه روشنایی رواقها، سال ۱۱۶۱ق